

of the adverbial lexical units and the peculiarities of their functioning in various formal syntactic positions and in various zones of the patois under investigation.

Results. The article regards the defining adverbs of various semantic and syntactic groups (qualitative defining, of measure and degree, the defining adverbs with space and time semantics, qualitative relative), being found in the dialect texts within Mid Upper Dnieper patois. According to the quantitative or qualitative features respectively determined within central groups of adverbs, those of qualitative defining and of measure and degree, the subgroups of adverbs are being singled out, alongside with their structural, semantic and syntagmatic features. The investigation has revealed the defining adverbs as one third of the whole adverbial lexical stock in the dialect text samples: their number was reported to grow with repetition of the pronoun derived adverbs, meanwhile in the Ukrainian literary language the preference is given to defining adverbs, not to those of the adverbial circumstances. The regional lexical units under investigation, as well as their word building and phonetic variants represent the peculiarity of various zones of the Mid Upper Dnieper dialect, possessing their own semantic structure and reflecting the subtlest shades of the static feature. The defining adverbs can be used in the meaning of other classes of adverbs, some of them being signified through the Russian language influence.

Originality. The article profoundly promotes the methodology, new to modern dialect theory, that of investigating morphological units in the natural dialect speech, the original repertory of defining adverbs being presented, as well as their structure and semantics and also their functioning in the Mid Upper Dnieper dialects.

Conclusion. Most dialectal adverbial units have become literary normal, which proves the Mid Upper Dnieper patois to be the basis for the literary Ukrainian language, though some part of the adverbs account for the originality of the dialect under investigation. The paper appears to versify a quite extended usage of defining pronouns with subjective evaluating suffixes, to reveal a well tempered pronunciation as a typical feature of the native tongue speakers in the area.

Key words: dialect; adverbial units; defining pronouns; dialect text; Mid Upper Dnieper patois.

Надійшла до редакції 10.02.2016

Прийнято до друку 25.02.2016

УДК 811.161.2'271'367'626-112

ШПИТЬ Оксана Богданівна,

молодший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, магістр філології

e-mail: oksana_shpyt@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ ЗАЙМЕННИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТОЛІТЬ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГРАМАТИК)

У статті простежено еволюцію поняття 'семантика займенника' в українських граматичних студіях від XVI століття до нашого часу. З'ясовано смислове наповнення цього поняття, що постає як результат його осмислення мовознавцями. Аналіз конкретних граматичних праць засвідчив, що семантика займенника відрізняється від семантики інших частин мови. Займенники об'єднані в одну частину мови значенням вказівності (дейктичності). Ще з XVI століття займенник серед інших граматичних категорій мав «значеніє» (граматика Лаврентія Зизанія). Особливість семантики займенника виявляється в тому, що він набуває конкретного значення – і кожного разу іншого – тільки в конкретних контекстах. Таке явище мало місце і в семантиці займенників XVI–XVII століть. У сучасному традиційному мовознавстві семантику займенника не ставлять під сумнів (С. Самійленко, І. Білодід, Б. Кулик, М. Леонова, М. Жовтобрюх, В. Гортинич, І. Наєнко, О. Микитюк та ін.). Лише І. Кучеренко в процесі аналізу частин мови заперечив займенник, спираючись на семантичний критерій. Актуальність інтересу сучасних мовознавців до питання семантики займенника засвідчена дослідженнями І. Дудко (про семантику

неозначених займенників) і Н. Тесленко (про семантику вказівних займенників). Підсумовано, що в сучасній лінгвістиці питання семантики займенника є спірним.

Ключові слова: семантика, займенник, граматичні студії, підходи до вивчення, історія мови.

Постановка проблеми. Різні погляди на наявність / відсутність семантики в займенника пов'язані з трьома підходами до розгляду його як частини мови: перший підхід – займенник є самостійною частиною мови (Л. Зизаній, М. Смотрицький, І. Ужевич, Є. Тимченко, М. Левицький, О. Курило, С. Самійленко, І. Білодід, Б. Кулик, М. Леонова, М. Жовтобрюх, В. Горпинич, Г. Наєнко, О. Микитюк та ін.), другий – займенник не може бути окремою частиною мови, позаяк у реченнях виконує синтаксично різні функції (П. Горецький, І. Шаля, М. Наконечний, І. Карбаненко, О. Матійченко, І. Вихованець) і третій підхід – займенник не може бути окремою частиною мови, оскільки всі займенники не об'єднуються на основі спільної семантики (І. Кучеренко). Отже, питання наявності / відсутності семантики в займенника можна вважати суперечливим у сучасному мовознавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Семантика займенника була об'єктом вивчення І. Дудко. Зокрема, увагу дослідниці неодноразово привертала семантика неозначених займенників [1].

Н. Тесленко розкрила динаміку розвитку наукових поглядів щодо місця займенникових слів у частиномовній системі [2]. Із позиції наявної в займенника семантики дослідниця проаналізувала також референційну семантику вказівних займенників [3].

Узагальнивши все висловлене в наукових студіях із цього питання, вважаємо за потрібне дослідити проблему семантики займенника в українських пам'ятках XVI–XVII ст.

Мета статті. Засвідчити існування поняття 'семантика займенника' в українських граматичних студіях від XVI ст. до нашого часу й дослідити особливості значення займенників у пам'ятках XVI–XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Багато мовознавців XX–XXI ст. виокремлюють займенник як самостійну частину мови. Суперечки щодо цього питання точилися в лінгвістичній науці з 20-х і 60-х рр. XX ст. Зокрема, І. Кучеренко поставив під сумнів наявність визначальної для всіх займенників спільної семантики [4]. Важливим вважаємо простежити критерії, за якими семантика займенника все ж була виокремлена дослідниками.

В українському мовознавстві оригінальні граматичні студії беруть свій початок від кінця XVI ст. (граматики спілки Адельфотес, Л. Зизанія, М. Смотрицького, І. Ужевича).

Так, Л. Зизаній працю «Грамматика Словенска Съвершенна(г) искусства осми частій слова, и иных(х) ну(ж)дных(х)», яка вийшла у Вільні в 1596 році, присвятив опису фонетико-орфографічної та морфологічної систем словенороської мови. У цій праці вчений називає граматичні категорії займенника, серед яких уперше виділяє «значеніє» [5, с. 65]. Інші граматичні праці цього часу не містять поняття 'семантика займенника', або 'значення займенника'.

Наступною граматикою, у якій ідеться про наявність значення в займенника, є «Нарис сучасної української літературної мови» Ю. Шевельова (1951). У своїй праці дослідник зауважує: особливість займенника полягає в тому, що він набуває конкретного (предметового) значення – і кожного разу іншого – тільки в конкретних ситуаціях. «Займенники, значення яких визначає контекст, звуться анафоричними» [6, с. 257]. У пам'ятках української мови XVI–XVII ст. зафіксовано цю особливість займенника. До прикладу, займенник *я* залежно від контексту має значення «Мелетій Смотрицький», «кохана» або «грішне тіло»: *Æ Мелетій Смотриській... до вѣдомости доношу: ижъ //... названый скриптъ зневажаю, шарпаю и по(д) ноги моѣ помѣтаю* (Київ, 1628 КСУМ¹⁶⁻¹⁷)¹; *Я*

¹ Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

милому моему, а ко **мнѣ** оборочаніе его (поч. XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); Аби милосердіе свое до нас послалъ, И а́ко пан мл(с)тю своею вспомагалъ **Мене**, Тѣло грѣшное, Дуѣ изъ тобою. Припади со слезами до него зо **мъною** (I пол. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

С. Самійленко також поділяє думку про наявність значення в займенників: «від інших частин мови займенник чітко відрізняється своїм значенням» [7, с. 16].

Такий самий погляд простежуємо у І. Матвіяса: «Займенники як частина мови об'єднуються головним чином за своїм значенням; синтаксичні ж функції їх, залежно від флективних ознак окремих груп, дуже різноманітні і протилежно відмінні» [8, с. 129].

В академічному підручнику «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» І. Матвіяс чітко прописав семантику: «При традиційному виділенні займенників в окрему частину мови на основі їх семантики (диференційно семантичною ознакою займенників є узагальненість позначення предметів, якостей, кількості) доводиться в багатьох випадках указувати на співвідносність їх граматичних ознак з іншими частинами мови – іменниками, прикметниками і числівниками». Учений все ж наголошує, що з методичних міркувань доцільно розглядати займенники як частину мови в традиційному плані, тобто як окрему самостійну частину мови [9, с. 266]. Зауважмо, що в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. можемо чітко простежити позначення займенниками:

– предметів (схожість з іменниками): *На(д) ца(р)скими две(р)ми нерукотворены(и) обра(з), гривенка на нѣмѣ. а́. на велико(м) образѣ спасово(м) што межи слупами гривено(в) три сребръныхъ* (Луцьк, 1627 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *жѣмѣ три ко́ши хлѣба мѣ(л) на головѣ моѣй: а въ одно́мѣ ко́шѣ... неслѣ есмѣ вса́кїи по́травы, ко́торьѣ любилѣ оужива́тъ фарао́нѣ, а пта́хи ели з не́го* (серед. XVII ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *А такъ по вѣчери Ісѣ́оузявши чашоу виноу (!), бл(с)ви(л) и рекъ: Пійте ѡ(т) нѣа виш(т)ци* (XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

– якостей (схожість з прикметниками): *и бѣдѣте щедри а́ко же ѡ(т)цѣ ви́шѣ нб́нѣѣ щедръ естѣ* (Львів, 1593 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *В ко́трѣхъ не́бридитѣсѣ нѣѣ опочивати. И ними то по воли своѣй справовати* (Львів, 1616 КСУМ¹⁶⁻¹⁷); *Нѣ́которыи... отъ Росского́ роду, себе самыхъ и славу любячи, а зопсованыи и попаленыи отъ беззаконїи и невѣрностей, маючи свое сумнѣње, – отъ... Церкви и отъ... патріарховѣ отступили* (Київ, 1621 КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

– кількості (схожість з числівниками): *а мно́зи ты(ж) сж(т) ко́торѣи бы рады оумѣрети в немочи своєю, или бѣдоу свою показати к(д)ы ю(ж) его змо́цуетѣ* (к. XVI ст. КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

Про особливість семантики займенника говорить Б. Кулик, називаючи серед займенникових ознак узагальнююче значення, яке дає підстави не прирівнювати займенник до іменників, прикметників і числівників, а виділяти його в окрему самостійну частину мови [10, с. 290].

Найбільше, напевно, про семантику займенника йдеться в працях М. Леонової. Мовознавець виділяє цю частину мови серед інших за значенням і граматичними ознаками, тому що цілий ряд займенників не співвідноситься з якимись конкретними іменниками, прикметниками, числівниками, а значить, і не заміняє їх [11, с. 144]. М. Леонова, виходячи з цього твердження, робить висновок: займенники мають свої семантичні й формальні характеристики, відмінні від інших частин мови. Мовознавець підкреслює такі важливі постулати для виділення семантики займенника: «семантично займенники є мовними одиницями, зв'язаними з конкретною ситуацією, в якій відбувається спілкування»; «вказівна функція, що є наслідком відсутності постійного денотата, приводить до витворення у них надзвичайно узагальненого, специфічно «займенникового» значення – вказівки на предмет та його ознаки»; «значення вказівності, найзагальніше позначення предметів, їхніх якостей і властивостей, обумовлює наявність невеликої кількості займенників і замкненість самого класу слів»; «граматичною специфікою займенників є особливості синтаксичної поєднуваності: більшість займенників як слова з вказівною семантикою не поєднується із означеннями-прикметниками» [11, с. 144–146].

Наявність семантики в займенниках постулює І. Вихованець, визаючи семантику займенникових іменників (опосередковано позначають предмети, пов'язуючись із конкретною ситуацією) [12, с. 49], семантику займенникових прикметників і семантику займенникових прислівників. Семантику займенникових прикметників мовознавець

характеризує як таку, що «по-різному співвідноситься з мовною узагальненою вказівністю і мовленнєвою опосередкованою конкретністю, тобто наявна семантична градація займенникової прикметниковості» [12, с.163]. І. Вихованець дотримується думки, що займенникові прислівники мають споріднену із власне-прислівниками категоріальну семантику, яка є семантикою відношень, ознакою ознаки [12, с.195].

О. Волох вказує на узагальнено-предметне, узагальнено-якісне або узагальнено-кількісне значення займенників [13, с. 111].

М. Жовтобрюх дотримується традиційного підходу до трактування займенника, згідно з яким ця частина мови суттєво відрізняється від іменників, прикметників, числівників та прислівників. «Їм властиве найзагальніше значення, вони ніколи не бувають назвами суб'єкта, об'єкта, якості, кількості, а виконують у мові лише вказівну функцію, отже, їхнє значення узагальнено-вказівне. Кожен займенник співвідносний з багатьма словами із подібною лексичною семантикою, узагальнює її, але не називає й не розкриває» [14, с. 20].

І. Вихованець у «Теоретичній морфології української мови» також засвідчує наявність 'значення займенникових слів', наголошуючи на їхній вказівній функції та опосередкованому зв'язку з предметом репрезентації, а також зв'язком із конкретною ситуацією та відповідним контекстом [15, с. 184]. Науковець зауважує, що займенникові слова стають у мові лексико-семантичними еквівалентами іменників, прикметників, числівників або прислівників [15, с. 185].

В. Горпинич визначальною рисою семантики займенників вважає її абстрактний характер, зокрема «надзвичайно широке і загальне значення» [16, с. 137].

Досліджуючи історичну морфологію української мови, Г. Наєнко виділяє семантичні групи займенників ще з давньоукраїнського періоду. Ці групи, як вказує мовознавець, відомі й у сучасній мові [17, с. 33].

Семантичні групи займенників фіксовані також у граматиках XVI–XVII ст. До прикладу, уже в згадуваній граматиці Л. Зизанія виділено три розряди займенника за значенням: «изъавителное, зиждителное, и оуказательное», які відповідають сучасним розрядам особових, присвійних, вказівних відповідно [5, с. 66].

У своїй граматичній праці О. Микитюк називає частиномовним значенням займенника вказівність, або дейктичність [18, с. 289]. Займенник як самостійну частину мови дослідниця виокремлює на основі чотирьох критеріїв: семантичного, морфологічного, синтаксичного, словотвірного [18, с. 288–289].

Займенник є мовною одиницею морфології. На наш погляд, він має значення, яке якраз і об'єднує всі займенники в один самостійний клас слів, – значення вказівності (дейктичності).

Висновки. Поняття 'значення займенника' є часто вживаним у граматичних студіях, починаючи з праці Л. Зизанія (XVI ст.). У XVI–XVII ст. займенники, як і в сучасній українській мові, своїми граматичними категоріями могли співвідноситися з іменниками, прикметниками і числівниками. Проте в наступних працях XX–XXI ст. обґрунтовано наявність окремої семантики цієї частини мови. Усі розряди займенників, як вказують дослідники, мають спільну семантику вказівності. Попри це спільне значення, семантика займенників XVI–XVII ст. залежала від конкретного контексту.

Вважаємо, що займенник як самостійна частина мови має свою семантику. Відтак перспективними будуть подальші дослідження семантики займенника в цілому й окремих розрядів займенників.

Список використаної літератури

1. Дудко І. В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській літературній мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Дудко. – К., 2002. – 24 с.
2. Тесленко Н. Значення або мовний смисл у розрізі займенникової семантики / Н. Тесленко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 16. – Донецьк : Східний видавничий дім. – 2007. – С. 68–85.

3. Тесленко Н. О. Референційна семантика вказівних займенників: когнітивний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. О. Тесленко. – Донецьк, 2010. – 22 с.
4. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія / І. К. Кучеренко. – Ч. І. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1961. – 172 с.
5. Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого / Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е. А. Кузьминовой; предисл. Е. А. Кузьминовой, М. Л. Ремнёвой. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 523 с.
6. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шевельов. – Мюнхен, 1951. – 402 с.
7. Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Займенник / С. П. Самійленко // Українська мова в школі. – 1955. – № 6. – С. 16–30.
8. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 131 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / [Д. Х. Бараник, І. І. Ковалик, А. С. Колодяжний, Л. І. Коломієць, А. В. Майборода, І. Г. Матвіяс, М. П. Муравицька] ; відп. ред. В. М. Русанівський ; за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
10. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – Ч. І. – Вид. 4-е. – К. : Вища шк., 1972. – 424 с.
11. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / М. В. Леонова. – К. : Вища школа, 1983. – 264 с.
12. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
13. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Морфологія, синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – К. : Вища шк., 1989. – 334 с.
14. Жовтобрюх М. А. Займенник у системі частин мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 18–22.
15. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. / За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пulsари», 2004. – 400 с.
16. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.
17. Наєнко Г. М. Історична морфологія української мови: Динаміка граматичної форми / Г. М. Наєнко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 136 с.
18. Микитюк О. Сучасна українська мова: самобутність, система, норма / О. Микитюк. – Львів : Вид-во Львівської Політехніки, 2010. – 440 с.

References

1. *Grammars by Lavrentyyu Zyzanyyu and by Meletyyu Smotrytskiy.* (2000). Moscow : MGU (in Russ.)
2. Shevelov, Yu. (1951). *Essay of modern Ukrainian literary language.* Munich (in Ukr.)
3. Baranyk, D. H., Kovalik, I. I., Kolodyazhniy, A. S. et al. (1969). In V. M. Rusanivsky (Ed.). *The modern Ukrainian literary language. Morphology.* Kyiv: Naukova Dumka (In Ukr.).
4. Leonova, M. V. (1983). *Modern Ukrainian literary language. Morphology.* Kyiv : Vyshcha shkola (In Ukr.)
5. Zovtobruch, M. A. (1994). The pronoun in system of parts of speech. *Movoznavstvo (Linguistics)*, 6, 18–22 (In Ukr.)
6. Gorpinich, V. (2004). *Morphology of Ukrainian language.* Kyiv: EC «Academia» (In Ukr.)
8. Nayenko, G. M. (2010). *Historical morphology of Ukrainian. Dynamics grammatical form.* Kyiv: Publishing and Printing Center «Kyiv University» (In Ukr.)
9. Mykytyuk, O. (2010). *Modern Ukrainian language: identity, system, norm.* Lviv: Izd Lviv Polytechnic (In Ukr.)

10. Kucherenko, I. K. (1961). *Theoretical questions Ukrainian grammar. Morphology*. Kyiv: Izd Kyiv University (In Ukr.)
11. Dudko, I. V. (2002). *Semantics and functioning indefinite pronouns in modern Ukrainian literary language*: abstract. dis. on competition sciences. degree candidate. Philology. Sciences specials. 10.02.01 «Ukrainian language». Kyiv (In Ukr.)
12. Teslenko, N. (2010). *Referential semantics of demonstrative pronouns: cognitive aspect*: author. dis. on competition sciences. degree candidate. Philology. Sciences specials. 10.02.01 «Ukrainian language». Donetsk (In Ukr.)

SHPYT' Oksana Bogdanivna,

Junior Researcher Fellow Department of Ukrainian Language the I. Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies of Nas in Ukraine

FEATURES SEMANTIC PRONOUN UKRAINIAN LANGUAGE XVI-XVII CENTURIES (BASED GRAMMARS)

Abstract. Introduction. *Different views on the presence / absence of the semantics of pronoun are associated with the three scientific approaches to consideration pronouns as a part of the language. According to the first traditional approach pronoun is a separate part of the speech. According to the second - the pronoun as part of the speech is does not exist. This view is based on the fact that pronoun-words are divided among the other parts of speech based on their syntactic function in the sentence. According to the third - the pronoun can't be a separate part of speech, as all pronouns don't have common semantics. So the problem of semantics of pronoun can be considered as controversial in modern linguistics.*

Purpose. *Prove the existence of the concept 'meaning pronoun' in Ukrainian grammar researches from the XVI century to our time.*

Methods. *The scientific methods were used: analysis and synthesis, induction.*

Results. *The evolution of the concept 'semantics of pronoun' was traced in Ukrainian grammar works from the XVI century to the present. Analysis of specific grammatical works confirmed our view, in relation to separate common semantics of all pronouns. Pronouns were united in one part of speech in consequence of theirs common concept of deixis (designation). The pronoun had a category of "znachenyye" in grammar by Lawrence Zizaniya (the XVI century) [1, p. 65]. The peculiarity of the semantics of pronoun is that it takes a specific value - and each time different - only in specific contexts [2, p. 257]. This phenomenon occurred in the semantics of pronouns XVI–XVII centuries. Scientists did not doubt about the semantics of pronouns in modern «traditional» linguistics [3, p. 266; 4, p. 144–146; 5, p. 20; 6, p. 137; 7, p. 33; 8, p. 289]. Only I. Kucherenko denied pronoun in the process of analyzing parts of speech, based on semantic criteria [9, p. 17–18, 28–31, 85]. The studies I. Dudko (the semantics of indefinite pronouns) [10] and N. Teslenko (the semantics of demonstrative pronouns) [11] indicate urgency of semantics pronoun for linguists. It is summed up that modern linguistics, semantics pronoun question is moot.*

Originality. *For the first time a question of semantics pronouns were studied from grammatical researches of XVI–XXI centuries, considering three approaches to supplies of parts of pronouns.*

Conclusions. *Pronoun as main part of speech has its own semantics of deixis. Grammatical studies XVI - XXI centuries convinced us in this. Further research of semantics of pronoun in general and certain categories of pronouns would be considered as promising.*

Keywords: *semantics, pronoun, grammatical works, approaches to the study, history of language.*

Надійшла до редакції 22.02.2016

Прийнято до друку 25.02.2016